

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 7^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 1992

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ

‘Ο ‘Ακαδημαϊκός κ. **Μιχαήλ Σακελλαρίου** λέγει τὰ ἐξῆς:

‘Έχω τὴν τιμὴ νὰ παρουσιάσω τέσσερα σημαντικὰ βιβλία, ὅλα ἀναφερόμενα στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας.

Gunnar Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ Εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ 1620-1638*. Ἔκδοση τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ἑθνικῆς Τράπεζας, Ἀθήνα 1992, σελ. 477.

Τὸ παρουσιαζόμενον βιβλίον τοῦ καθηγ. Gunnar Hering, τακτικοῦ καθηγητῆ τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Βιέννης, εἶναι μετάφραση μὲ συμπληρώσεις, διορθώσεις καὶ ἀναθεωρήσεις τοῦ ἔργου *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik, 1620-1638*, Steiner Verlag, Stuttgart, 1968, σελ. 440. Δηλαδή ἡ ἀνὰ χεῖρας ἑλληνικὴ μορφή εἶναι, οὐσιαστικά, μιὰ δεύτερη ἔκδοση.

Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο βρέθηκε μεταξύ τοῦ 1620 καὶ τοῦ 1638 στὸ ἐπίκεντρο ἑνὸς πλέγματος πολὺ σημαντικῶν διεργασιῶν. Τὸ Βατικανὸν εἶχε ἐπιτύχει τὴν εὐρύτατην ἐξάπλωση τῆς οὐνίας μεταξύ τῶν Ὁρθόδοξων τῆς Πολωνίας καὶ τῶν περιοχῶν ποὺ κατεῖχε ἡ Πολωνία —Λεττονίας, Λευκορωσίας καὶ Οὐκρανίας— καὶ ἔστρεφε τὶς προσπάθειές του στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες καὶ στὶς ὑπὸ ὀθωμανικὸ ζυγὸ χῶρες μὲ ἑλληνικὸ πληθυσμὸ. Παράλληλα, τὸ Βατικανὸν διὰ τῶν καθολικῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων ἐπιδίωκε νὰ ἀποσπάσει ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας τὴν ἐποπτεία τῶν χριστιανικῶν ἀγίων τόπων στὴν Ἱερουσαλήμ. Γιὰ τοὺτους τοὺς λόγους ἡ ὀρθόδοξη ἱεραρχία διαπνεόταν ἀπὸ ἔντονα ἀντικαθολικὰ αἰσθήματα καὶ ἀνέπτυσσε πνευματικὴ δραστηριότητα ἐναντίον τῆς δογματικῆς, τῆς ἐκκλησιολογίας καὶ τῆς λειτουργικῆς τῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας. Ὁ Κύριλλος Λούκαρις, ποὺ εἶχε διατελέσει ἕξαρχος τοῦ

πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας στὴν Πολωνία χωρὶς νὰ ἐπιτύχει νὰ ἀποτρέψει τὴν ἐκεῖ ἐξάπλωση τῆς οὐνίας, ἀναδείχθηκε σὲ κορυφαία μορφή τοῦ ἀντιπαπικοῦ ἀγώνα, πρῶτα ὡς Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας καὶ ἔπειτα ὡς Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Κύριλλος, μὲ τὴν ἐμπειρία τῆς θητείας του στὴν Πολωνία, εἶχε προφανῶς ἐκτιμήσει τὴν ἀδυναμία, στὴν ὁποία βρισκόταν ἡ ὀρθοδοξία προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν καθολικὴ ἐκκλησία μέσα σὲ κράτη ποὺ δὲν ἤλεγχε πνευματικά. Γιὰ τοῦτο ἐπιδίωξε νὰ ἀποκτήσει συμμάχους, τόσο πνευματικούς ὅσο καὶ πολιτικούς — στὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο τὶς μεταρρυθμιστικὲς ἐκκλησίες, στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο τὰ κράτη ποὺ κυβερνῶνταν ἀπὸ ὀπαδούς αὐτῶν τῶν ἐκκλησιῶν. Ὁ Κύριλλος ὅμως δὲν ἀρκέσθηκε σὲ τοῦτο: ἀκόμη πείσθηκε ὅτι ὁ καλβινισμὸς καὶ ἡ ὀρθοδοξία παρουσίαζαν κοινὰ σημεῖα καὶ ὅτι ἡ ὀρθοδοξία θὰ μπορούσε νὰ υἱοθετήσει μερικὲς ἀπόψεις τοῦ καλβινισμοῦ ποὺ ἦταν σύμφωνες μὲ τὸ εὐαγγέλιο, ἀλλὰ ἀπομακρύνονταν ἀπὸ τὴν παράδοση. Ἔτσι ἄνοιξε θεολογικὸ διάλογο μὲ τοὺς καλβινιστὲς καὶ διπλωματικὲς ἐπαφὲς μὲ ξένες κυβερνήσεις. Ἀλλὰ ἡ καλβινίζουσα ἀπόκλιση τοῦ τὸν ἔφερε σὲ σύγκρουση μὲ ἄλλους ἱεράρχες τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας, καὶ ἔτσι δὲν εἶχε μαζί του ὀλόκληρη τὴν ἐκκλησία του. Στὸ διπλωματικὸ ἐπίπεδο, ὁ Λούκαρις βρῆκε συμμάχους, μεταξύ τῶν μεταρρυθμιστικῶν κυβερνήσεων, ἐνῶ οἱ καθολικὲς δυνάμεις, Αὐστρία, Γαλλία, Βενετία, ἐπειδὴ δὲν εἶχαν κοινὰ συμφέροντα στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ὄχι μόνον δὲ σχημάτισαν κοινὸ μέτωπο κατὰ τοῦ Λούκαρι, ἀλλὰ μιὰ ἀπὸ αὐτές, ἡ Γαλλία, ἐπιχείρησε νὰ τὸν προσεταιρισθεῖ. Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη συντασσόταν ἐναλλάξ μὲ τὸν Κύριλλο Λούκαρι ἢ μὲ τοὺς ἐκκλησιαστικούς καὶ διπλωματικούς ἐχθρούς του. Ἄλλοτε σημειώνοντας ἐπιτυχίες καὶ ἄλλοτε ἠττώμενος —καθαίρεθηκε πέντε φορὲς καὶ τελείωσε τὴ ζωὴ του διὰ χειρῶν δημίου— ὁ Λούκαρις δὲ δίστασε νὰ ἀναμειχθεῖ σὲ ἓνα διπλωματικὸ σχέδιο πολὺ μεγάλης κλίμακας. Κατὰ τὰ ἔτη 1621-1623 ἡ Ὑψηλὴ Πύλη καὶ τὸ Κρεμλίνο μελετοῦν κοινὴ δράση ἐναντίον τῆς Μεγάλης Πολωνίας. Ἀργότερα συμμετέχουν στίς διαπραγματεύσεις οἱ αὐλὲς τῆς Σουηδίας καὶ τῆς Τρανσυλβανίας. Ὁ Κύριλλος Λούκαρις εἶναι στὸ ἀντιπολωνικὸ στρατόπεδο εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς.

Αὐτὴ ἡ συνθετικὴ εἰκόνα παρουσιάζεται στὸ βιβλίον τοῦ καθηγητῆ Hering μὲ ὅλη τὴ δυνατὴ καὶ ἐπιθυμητὴ πληρότητα, ἀπὸ τὰ καθ' ἕναστον δεδομένα ποὺ σχηματίζουν τὸ σῶμα τῆς ἱστορίας ὡς τὴν ὑπέρτατη ἐπεξεργασία τους. Πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ καθηγ. Gunnar Hering ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Πατριάρχην Κύριλλο Λούκαρι ἦταν ἥδη πλουσιότατη, ἀλλὰ ἀφοροῦσε διάφορα ἐπὶ μέρους θέματα. Σὲ γενικὲς γραμμὲς τὴν ἀποτελοῦσαν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ μελέτες θεολογικὲς καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἔρευνες ἱστορικὲς. Οἱ ἱστορικὲς ἔρευνες παρουσίαζαν θεματικὸ κατακερματισμὸ. Καὶ ὁ καθηγ. Gunnar Hering ἄρχισε τὴ μελέτη του ἀπὸ μιὰ συγκεκριμένη σκοπιά, ἐκείνη τῆς αὐστριακῆς πολιτικῆς, ὅμως διεύρυνε τὸ ὀπτικὸ του

πεδίο και πρὸς τοῦτο διεξήγαγε ἐκτεταμένες ἔρευνες, μάλιστα σὲ ἀνέκδοτο ἀρχεῖο ὑλικό.

Γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση ὁ συγγραφέας διεξήγαγε ἔρευνες στὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο Βενετίας καὶ στὸ Ἀρχεῖο τῆς Congregatio de Propaganda Fide στὴ Ρώμη, ἔλαβε ὑπ' ὄψη τὰ πορίσματα τῶν μελετῶν ποὺ ἔγιναν μετὰ τὴ γερμανικὴ ἔκδοση τοῦ βιβλίου. Ἐπίσης ἀναθεώρησε μερικὰ ἀπὸ τὰ δικά του συμπεράσματα ἢ ὀρισμένες κρίσεις του.

Χάριτες καὶ τιμὴ ὀφείλονται στὸ Μορφωτικὸ Ἰδρυμα τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας ποὺ ἔφερε σὲ αἴσιο πέρασ τὴ μετάφραση καὶ τὴν ἔκδοση αὐτοῦ τοῦ περισπούδαστου ἔργου.

*
* *
*

Ὁλγα Κατσιαρδῆ - Hering, *Ἡ ἑλληνικὴ παροικία τῆς Τεργέστης (1751-1830)*, τόμοι I-II, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, ἀρ. 52, Ἀθήνα, 1986, σελ. λᾶ + 761. Πίνακες ἐντὸς κειμένου 1-56, Πίνακες σὲ παράρτημα A-IZ. Διαγράμματα I-V. Χάρτες 1-8, Εἰκόνες 1-41.

Ἡ κυρία Ὁλγα Κατσιαρδῆ - Hering, ἐπίκουρη καθηγήτρια τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἐκθέτει τὸ προῖον ἐπίμοχθης ἔρευνας καὶ κριτικῆς σκέψεως.

Ἡ συγγραφέας ἀναζήτησε, ἀνεῦρε καὶ μελέτησε ἐπιβλητικὸ ὄγκο ἀδημοσίευτου ὑλικοῦ σὲ ἀρχεῖα καὶ βιβλιοθήκες. Θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ σᾶς κουράσω μὲ τὴν ἀπαρίθμηση αὐτῶν τῶν ἀρχείων, γιατί εἶναι μία πρώτη προσέγγιση τοῦ μεγέθους τοῦ ἐγχειρήματος. Τὸ μεγαλύτερο μέρος βρίσκεται στὴν Τεργέστη κατανεμόμενο μεταξὺ τῶν ἀκολουθῶν ἀρχείων: *Ἀρχεῖο τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος τῆς Τεργέστης*, *Ἀρχεῖο τῆς Σερβικῆς Κοινότητος τῆς Τεργέστης*, *Archivio della Fondazione di Giovanni Scaramangàs di Altomonte*, *Archivio di Stato di Trieste*, *Archivio Storico della Camera di Commercio di Trieste*, *Archivio Tavolare (ὀποθηκοφυλακεῖο) di Trieste*, *Archivio del Museo di Storia ed Arte di Trieste*, *Ἀρχεῖο τῆς Ἐταιρείας Riunione Adriatica di Sicurtà*. Ἡ Βιέννη πρόσφερε ὑλικὸ διὰ τῶν ἐξῆς ἀρχείων: *Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Κοινότητος Ἁγίας Τριάδας Βιέννης*, *Hofkammerarchiv*, *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*, *Allgemeines Verwaltungsarchiv*. Στοιχεῖα γιὰ τὴ δραστηριότητα τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος Τεργέστης ἔχουν ἐπίσης ἀποτυπωθεῖ σὲ ἔγγραφα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας, καθὼς καὶ τῶν κρατικῶν ἀρχείων *Archivio di Stato di Venezia*, *Archivio del Museo Correr*. Ἐγγραφα στὸ *Archivio Segreto di Vaticano* καὶ στὸ *Archivio Storico della Sacra Congregazione de Propaganda Fide* ἀπεικονίζουν τὶς ἀντιδράσεις τῆς Ρώμης στὴν ἴδρυση ὀρθόδοξοῦ ναοῦ στὴν Τεργέστη. Ἄλλο ἀρχεῖο ὑλικὸ ἔχει προέλθει ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Βιβλιο-

θήκη Ἑλλάδος, τὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, τὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ παρισινὰ ἀρχεῖα *Archives Nationales de France* καὶ *Archives du Ministère des Affaires Etrangères*. Ἡ συγγραφέας δὲν περιόρισε τὸ ὀπτικό της πεδίο στὴν ἑλληνικὴ παροικία. Τὸ ἀπλώσε σὲ ὅλη τὴν πόλη, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐκτιμήσει τὸ ρόλο τῶν Ἑλλήνων στὴν οἰκονομικὴ καὶ πολεοδομικὴ ἀνάπτυξή της. Ἐπίσης συνέκρινε τὰ διάφορα στατιστικὰ μεγέθη τῆς δημοσιογραφίας καὶ τῶν οἰκονομικῶν μεγεθῶν τῆς δραστηριότητος τῶν Ἑλλήνων μὲ τὰ ἀντίστοιχα στοιχεῖα ἄλλων κοινοτήτων καὶ τοῦ συνόλου τῆς πόλεως. Γιὰ νὰ ἐπιτύχει τοῦτο, χρησιμοποίησε μιὰ ἐκτενὴ βιβλιογραφία, οἱ τίτλοι τῆς ὁποίας καλύπτουν 21 πυκνοτυπωμένες σελίδες τοῦ βιβλίου.

Τὸ ἔργο τῆς κυρίας Κατσιαρδῆ ἔχει μὲν ἀπαρτισθεῖ ἀπὸ ἄπειρες μικροσκοπικὲς ψηφίδες ποσοτικῶν ἢ ποιοτικῶν πληροφοριῶν, ὅμως κορυφώνεται μέχρι μιᾶς ὑψηλῆς καὶ μὲ ἱστορικὸ νόημα σύνθεσης. Οἱ πρωτογενεῖς ποσοτικὲς πληροφορίες ὀργανώνονται πρωτοβαθμίως σὲ 73 πίνακες. Καὶ πάλι ζητῶ τὴν ἐπιεικειὰ σας προκειμένου νὰ ἀναφέρω τοὺς πιὸ χαρακτηριστικούς, συνοψίζοντάς τους σὲ ἐνότητες. Στὴν ἐνότητα «Παροικία» ὑπάγω τοὺς πίνακες ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐν γένει κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ, στὶς περιοχὲς προέλευσης τῶν Ἑλλήνων τῆς Τεργέστης, στὴν ἡλικία τῶν Ἑλλήνων τῆς Τεργέστης, στὴν ἡλικία τῶν ἐνεργῶν μελῶν της κατὰ τὸ ἔτος τῆς ἀφιξῆς τους στὴν Τεργέστη, στὴ σύνθεση τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ κατὰ φύλα, στὴ σύνθεση τοῦ ἴδιου κατὰ οἰκογένειες, στὴ σύνθεση τῶν ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν, στὴ διαφορὰ ἡλικίας τῶν συζύγων, στὴ διαφορὰ ἡλικίας τῶν πατέρων καὶ τῶν μητέρων ἀπὸ τὸ πρῶτο παιδί τους, στὴν κίνηση γεννήσεων, γάμων, θανάτων. Ἐνας εὐρύτερος πίνακας συγκρίνει τὴν αὐξηση τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Τεργέστης μὲ τὴν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης. Στὸ θέμα «Κοινότητα» ἀνήκουν πίνακες ὅπως, «Μέλη τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος», «Μέλη τῆς κοινότητος κατὰ ἐπάγγελμα καὶ τάξεις», «Ἀξία ἀκινήτων κοινότητος», «Ἐλεημοσύνες σὲ φτωχοὺς», «Διευθυντὲς τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου», «Δάσκαλοι τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου», «Ἐπαγγέλματα γονέων τῶν μαθητῶν», «Ἡλικίαι τῶν μαθητῶν», «Πρόγραμμα ὥρων διδασκαλίας». Ἄλλοι πίνακες φωτίζουν τὴν κατάστασι καὶ τὶς δραστηριότητες ἀτόμων: «Προσωπικὴ κατάστασι τῶν μελῶν τῶν ἑλληνικῶν ἐπιχειρήσεων», «Ἐπαγγέλματα τῶν Ἑλλήνων», «Ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις τῆς Τεργέστης καὶ Ἑλληνες ἔμποροι», «Ἑλληνικὲς ἐπιχειρήσεις», «Ἑλληνες μέλη τῆς *Deputazione* καὶ τῆς *Consulta* τοῦ χρηματιστηρίου», «Ἀσφαλιστικὲς ἐπιχειρήσεις μὲ συμμετοχὴ Ἑλλήνων», «Βιοτεχνίαι μὲ ἑλληνικὴ συμμετοχὴ», «Πλοῖα ἑλληνικῆς ἰδιοκτησίας μὲ αὐστριακὴ σημαία», «Ἑλληνες πλοιοκτῆτες», «Ἑλληνες ναυτικοὶ πράκτορες», «Πίνακες ἀφίξεων καὶ ἀναχωρήσεων πλοίων» (γενικά, κατὰ σημαία, κατὰ προέλευσι). Δὲν μπορῶ νὰ παραλείψω τὴ μνεῖα πινάκων γιὰ εἰ-

σαγόμενα έμπορεύματα έν γένει και είσαγόμενα από Έλληνες ιδιαιτέρως, για τήν προέλευση τών έμπορευμάτων για τó είδος τών έμπορευμάτων που προορίζονταν για Έλληνες αποδέκτες.

Διάφοροι χάρτες έχουν καταγράψει τήν γεωγραφική και τήν τοπογραφική διάσταση του θέματος. Πρόκειται για 2 χάρτες τής Αυστροουγγαρίας, 2 χάρτες Τεργέστης και ευρύτερης περιοχής, και μερικούς χάρτες ειδικά έλληνικού ενδιαφέροντος: Έμπορικά δρομολόγια πλοίων έλληνικής ιδιοκτησίας ή μεταφερόντων έλληνικά φορτία, Λιμάνια προέλευσης πλοίων με έμπορεύματα προοριζόμενα για Έλληνες. Έμπορικά κέντρα συναλλαγών τής εταιρείας «Άνδρουλάκης, Ταμπίσκος και σύντροφοι». Ίδιοκτησίες ακινήτων και κατοικίες έλληνικών οικογενειών τής Τεργέστης.

Οί στατιστικοί πίνακες και οί χάρτες αποτελούν τόν φέροντα όπλισμό του όλου δομήματος που έχει συγκροτηθεί από μία είσαγωγή και δύο κύρια μέρη. Η είσαγωγή, με τίτλο «Τό Ίστορικό Πλαίσιο» εκθέτει τήν πολιτική του Καρόλου 6ου και τών διαδόχων του προς έν γένει οικονομική ανάπτυξη τών χωρών τους και ιδιαίτερα τών κατά θάλασσα έμπορικών σχέσεων, πολιτική τής οποίας τμήμα ήταν ó ρόλος που ανατέθηκε στην Τεργέστη. Τό Πρώτο μέρος, με τίτλο «Η Κοινοτική Όργάνωση τών Έλλήνων τής Τεργέστης», έχει 7 κεφάλαια. Τά τρία πρώτα αναφέρονται στην ιστορία τής κοινότητας. Τό 4ο έχει ως αντικείμενο τήν οικονομική δραστηριότητά της. Τό 5ο και τό 6ο πραγματεύονται τά ιδρύματά της (ναό, νεκροταφείο, φιλανθρωπικά καταστήματα, σχολείο). Τό 7ο ρίχνει φώς στις σχέσεις τής κοινότητας με τις έλληνικές απελευθερωτικές ενέργειες από τά όρλωφικά μέχρι και τής έλληνικής επανάστασεως. Τό Δεύτερο μέρος, τιτλοφορούμενο «Οίκονομικές Δραστηριότητες τών Έλλήνων Παροίκων», περιέχει τρία κεφάλαια. 1ο Αυστριακή οίκονομική πολιτική και Όθωμανοί ύπήκοοι. 2ο Έπαγγελματικές ασχολίες τών Έλλήνων τής Τεργέστης. 3ο Έμπορεύματα - μεταφορές - αγορές.

Η συγγραφέας έχει έντάξει τó συγκεκριμένο αντικείμενο τής πραγματείας της σε δύο ιστορικά πλαίσια: ένα ευρύτερο που εκτείνεται στην αυτοκρατορία τών Άψβούργων, τή Βενετία και τήν Όθωμανική αυτοκρατορία και ένα στενότερο, που είναι ή πόλη τής Τεργέστης. Η αυτοκρατορία, έχοντας με πολιτική απόφαση εισέλθει σε στάδιο οικονομικής ανάπτυξης, είχε ανάγκη νέων παραγωγικών δυνάμεων στον τομέα του έμπορίου και τών υπηρεσιών, δυνάμεων που έπρεπε να καλέσει έξτω και από χώρες εκτός τών συνόρων της. Σ' αυτή τήν πρόκληση ανταποκρίθηκαν Χριστιανοί από τις βενετικές κτήσεις τών Δαλματικών ακτών και του Ίονίου πελάγους καθώς και από τήν τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Με αυτοκρατορική απόφαση ή Τεργέστη απέκτησε καλές λιμενικές εγκαταστάσεις, διευκολύνσεις για τή διεκπεραίωση έμπορικών και άλλων οικονομικών πράξεων καθώς και συνθήκες πολιτικής και θρησκευ-

τικῆς ἀνοχῆς. Ἔτσι συγκεντρώθηκαν ἐκεῖ Ἕλληνες, Σλάβοι, Διαμαρτυρόμενοι, Ἀρμένιοι, Ἰουδαῖοι, οἱ ὁποῖοι ἀνέλαβαν τὴ διεξαγωγή συναλλαγῶν ἀνάμεσα στὴν αὐτοκρατορία καὶ τὴν Ἀνατολὴ (Levante). Οἱ Ἕλληνες συνετέλεσαν στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ πολιοδομία τῆς Τεργέστης. Δὲν συγκεντρώθηκαν σὲ μιὰ ἰδιαίτερη γειτονιά. Ὡστόσο μιὰ «καθαρὰ ἑλληνικὴ γωνιά ἀποτελέσσε τὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Νικολάου», ὅπου τὸ Palazzo Καρτσιώτη καὶ τὸ κοινοτικὸ κτήριο. Αὐτὴ ἡ γωνιά ἔδινε τὴν πρώτη εἰκόνα «τοῦ μεγέθους τῆς παρουσίας τῶν Ἑλλήνων στὴν Τεργέστη».

Ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς παροικίας Τεργέστης συνοψίζεται ἔτσι. Τὸ 1751 οἱ Ὀρθόδοξοι τῆς Τεργέστης ἔλαβαν ἄδεια ἀπὸ τὴν αὐτοκράτειρα Μαρία Θηρεσία νὰ ιδρῦσουν κοινότητα καὶ ναὸ. Τὸ Βατικανὸ ἀπαίτησε τὴν ἀνάκληση τῆς ἄδειας καὶ ἡ Βενετικὴ Κυβέρνηση συμπαραστάθηκε στὴν παπικὴ ἀξίωση, ὄχι γιὰ θρησκευτικούς λόγους, ἀλλὰ γιὰ νὰ δυσχεράνει τὴν ἐγκατάσταση στὴν Τεργέστη Ἑλλήνων, ποὺ φοβόταν ὡς μελλοντικούς παράγοντες οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Τεργέστης, πόλης ποὺ ιδρύθηκε ἀκριβῶς γιὰ νὰ συναγωνισθεῖ τὴ Βενετία. Ἀλλὰ ἡ αὐτοκράτειρα, τοποθετώντας τὸ οἰκονομικὸ συμφέρον τῆς αὐτοκρατορίας ὑπεράνω τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὸν ἀρχηγὸ τῆς ἐκκλησίας, δὲν ὑπέκυψε.

Ἡ ὀρθόδοξη κοινότητα τοῦ 1751, ποὺ εἶχε ἀποτελεσθεῖ ἀπὸ Ἕλληνες καὶ Σλάβους ἀπὸ τὴ Δαλματία, τὴ Βοσνία, τὴν Ἑρζεγοβίνη καὶ τὴ Σερβία, διασπάσθηκε τὸ 1782, ἐπειδὴ τὰ δύο ἔθνη ἐστοιχεῖα ποὺ τὴν ἀποτελοῦσαν ἀρχισαν νὰ ἀνταγωνίζονται γιὰ τὴ διοίκησή της. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν γίνει πολυαριθμότεροι χάρη σὲ νέες ἀφίξεις, ἀλλὰ οἱ Σλάβοι, ποὺ αὐξάνονταν μόνο χάρη σὲ γεννήσεις, εἶχαν στοὺς κόλπους τὰ πιὸ πλούσια μέλη τῆς κοινότητας καὶ τὴν προστασία τοῦ ὀρθόδοξου μητροπολίτη τῆς Karlstadt. Ὅταν καὶ ἡ αὐτοκρατορικὴ κυβέρνησις ὑποστήριξε τοὺς Σλάβους, οἱ Ἕλληνες ἴδρυσαν μιὰ νέα, ἀποκλειστικὰ δική τους κοινότητα. Ἐκτοτε ἡ ἑλληνικὴ παροικία καὶ ἡ κοινότητά της ἀναπτύχθηκαν μὲ ταχύτητα. Νέες μεταναστεύσεις αὐξήσαν τὸ μέγεθος τῆς παροικίας. «Plebaia greca» καὶ «miserabilissimi Greci» χαρακτηρίσθηκαν οἱ πρῶτοι ἔποικοι, περὶ τὸ 1755, ἀπὸ τὸν Βενετὸ πρόξενο. Πουλοῦσαν λάδι, σταφίδες, οἶνοπνευματώδη. Ἀλλὰ τριάντα χρόνια ἀργότερα οἱ Ἕλληνες βρῖσκονται σὲ πολὺ ὑψηλὸ ἐπίπεδο. Ἰδρῦουν μεγάλες ἐπιχειρήσεις ἢ συμμετέχουν σὲ ἑταιρεῖες, συχνὰ μάλιστα ἐπενδύουν σὲ περισσότερες. Μπαίνουν στὸ στίβο τῶν ἀσφαλίσεων: ἡ Società Greca di Assicurazioni ἰδρύθηκε τὸ 1789. Παρακολουθοῦν τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεργεσταίας ἐμπορικῆς ναυτιλίας. Δὲ μένουν μακριὰ ἀπὸ τὴν ἐπένδυση κεφαλαίων σὲ ἀκίνητα, Ἕλληνες ἔμποροι ἐκλέγονται στὴν Borsa (χρηματιστήριο + ἐμπορικὸ ἐπιμελητήριο) καὶ συμμετέχουν στὴ διοίκησή της. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνοδὸς τοὺς ἐκφράζεται στὰ τριώροφα νεοκλασσικὰ μέγαρα μερικῶν ἀπὸ αὐτοὺς.

Ἡ κοινότητα, διαθέτοντας ὄλο και περισσότερους πόρους ἐξωραΐζει τὸ ναύ, ὀργανώνει νεκροταφεῖο, ἰδρύει νοσοκομεῖο, ἐπιδίδεται σὲ ἔργα φιλανθρωπίας. Προσπαίζει μὲ ἐπιτυχία τὴν αὐτονομία της ἀπέναντι στὴν ὀρθόδοξη μητρόπολη τῆς Karlstadt και ἀποκρούει ἀπόπειρες τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας νὰ τὴν θέσει ὑπὸ τὸν ἐλεγχό της. Ἰδρύει ἑλληνικό σχολεῖο ἀπὸ τὸ 1801, ὅπου διδάσκονται ἡ ἀρχαία ἑλληνική, ἀλλὰ και ἡ ὀμιλουμένη, ἡ ἰταλική και ἡ γερμανική, καθὼς και ἀριθμητική, γεωγραφία, καλλιγραφία.

Τὰ πολιτιστικά ρεύματα και οἱ διαμάχες ἀνάμεσα σὲ διαφωτιστὲς και συντηρητικούς φθάνουν και στὴν ἑλληνική παροικία τῆς Τεργέστης. Μέλη τῆς παροικίας συμβάλλουν στὴ διάδοση ἀπελευθερωτικῶν ἰδεῶν στὴν Ἑλλάδα και ὑποστηρίζουν ἀπελευθερωτικὲς κινήσεις. Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία θὰ ἀποκτήσει μέλη και στὴν Τεργέστη.

Ἡ ὀικονομική κάμψη πού ὑπέστη ἡ Τεργέστη ἀπὸ τὸ 1806 ὡς κοντὰ στὸ 1830 εἶχε ἀντίκτυπο στὴν ἑλληνική παροικία ἡ ὀποία ἐπιβαρύνθηκε ἐπίσης μὲ τὴν περιθάλψη Ἑλλήνων προσφύγων, τὸ 1821, ἀπὸ Μολδαβία, Ἡπειρο, Βόλο, Κωνσταντινούπολη, Κυδωνίες, Σμύρνη, Κύπρο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μερικοὶ Ἑλληνες τῆς Τεργέστης ἀκολούθησαν τὸν Δημήτριο Ὑψηλάντη στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ ὀικονομική κρίση ἄρχισε νὰ ὑποχωρεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1830. Οἱ ὀικονομικοὶ δεῖκτες λαμβάνουν τὴν ἀνοιῶσα. Μετὰ τὸ 1830 εἶναι ἡ περίοδος τῆς ἀκμῆς τῆς Τεργέστης και μέσα σ' αὐτὴν ἡ ἀκμὴ τῆς ἑλληνικῆς παροικίας. Ἡ Τεργέστη παρήκμασε μετὰ τὸ 1918, ἀφοῦ ἔχασε τὴν ἐνδοχώρα της πού ἦταν ὀλόκληρη ἡ Αὐστροουγγρική αὐτοκρατορία. Ἡ ἑλληνική κοινότητα ὑφίσταται ὡς και σήμερα.

Ἡ ἐργασία τῆς καθηγήτριας κυρίας Κατσαρδῆ εἶναι ἡ πρώτη συνθετικὴ μελέτη μεγάλων διαστάσεων μὲ θέμα τὴν ἰστορία μιᾶς ἀπὸ τὲς μεγάλες ἑλληνικὲς παροικίες πού σχηματίσθηκαν ἀπὸ Ἑλληνες μετανάστες προερχομένους ἀπὸ περιοχὲς ὑπὸ ὀθωμανική κυριαρχία. Ἄς εὐχηθοῦμε νὰ ἀκολουθήσουν σύντομα και ἄλλες μελέτες τοῦ ἴδιου θεματικοῦ κύκλου.

*

* *

Ἄλγα Κατσαρδῆ - Hering, *Λησμονημένοι ὀρίζοντες Ἑλλήνων ἐμπόρων: Τὸ Πανηγύρι στὴ Senigallia (18ος - ἀρχὲς 19ου αἰώνα)*, Βιβλιοθήκη Ἰστορικῶν Ἐρευνῶν ἀρ. 235, Βιβλιοπωλεῖο Διονυσίου Νότη Καραβία, Ἀθήνα, 1989, σελ. 237, πίνακες ἐντὸς κειμένου 1-20. Πίνακες σὲ παράρτημα Α'-ΙΣΤ', χάρτες και εἰκόνες 1-5.

Ἡ Senigallia, σήμερα τουριστικό κέντρο τῆς Ἰταλίας ἐπὶ τῆς Ἀδριατικῆς κοντὰ

στην Ancona, υπῆρξε για αἰῶνες ἐμπορικὴ πόλη τοῦ παπικοῦ κράτους, με ὀνομαστὴ πανήγυρη, πού προσέλκυε καὶ Ἕλληνες ἐμπόρους.

Ἡ κυρία Κατσιαρδῆ χρησιμοποίησε πολλές δημοσιευμένες πηγές καὶ ἀνέκδοτο ὕλικό πού βρῆκε στὰ ἀρχεῖα *Archivio Storico Comunale di Senigallia*, *Archivio di Stato di Roma*, *Archivio di Stato di Trieste*, *Archivio di Stato di Venezia*, *Hofkammerarchiv (Wien)*, *Haus - Hof- und Staatsarchiv (Wien)*. Ἐπίσης συμβουλευθῆκε μιὰ ἐκτεταμένη βιβλιογραφία ἀναφερομένη γενικὰ στὶς ἐμποροπανηγύρεις τῆς Εὐρώπης κατὰ τὸν ἄνω μεσαῖωνα καὶ τὴ νεότερη ἐποχὴ, καθὼς καὶ εἰδικὰ στὴν ἐμποροπανήγυρη τῆς Senigallia.

Ὅπως καὶ στὸ προηγούμενο βιβλίο της, ἡ συγγραφέας κατάρτισε πολλοὺς πίνακες ποσοτικῶν δεδομένων. Ἀναφέρω τοὺς κυριότερους κατὰ ομάδες Πίνακες πλοίων με καπετάνιους Ἕλληνες καὶ κατὰ τόπους προέλευσης. Πίνακες διαφόρων προϊόντων εἰσαγομένων ἀπὸ Ἕλληνες καὶ προϊόντων ἀγοραζομένων ἀπὸ Ἕλληνες. Πίνακας ποσοστιαίας συμμετοχῆς Ἑλλήνων στὶς συναλλαγές καὶ πίνακες ἀναφερόμενοι εἰδικὰ σὲ συναλλαγές ἐμπόρων ἀπὸ Μεσολόγγι, Κεφαλληνία, Τήνο, Πάτμο, Πελοπόννησο, Ἡπειρο, Στερεά. Οἱ περισσότεροι πίνακες, παρὰ τὰ κενὰ πού παρουσιάζουν λόγω ἑλλειπῶν γραπτῶν μαρτυριῶν, εἶναι εὐγλωττοι καὶ ἀφ' ἑαυτῶν ἀπεικονίζουν τὸν τύπο τῶν ἑλληνικῶν σκαφῶν, τὴ συχνότητά τῶν ἀφίξεων, τὶς προελεύσεις, τὰ δρομολόγια τῶν προϊόντων. Οἱ ἐλλείψεις πού παρουσιάζουν τὰ ἀρχεῖα στεινὰ εἶναι ἐκείνες κυρίως πού ἀντιστοιχοῦν σὲ συναλλαγές πού γίνονταν ἐπὶ τοῦ πλοίου προφορικὰ καὶ σὲ διακινήσεις ἐμπορευμάτων χωρὶς τελωνειακὰ ἔγγραφα. Ἡ συγγραφέας, πάντως, πολιόρκησε με ἐπιμονὴ ὅσα θέματα τῆς ἔδωσαν ἰκανὰ στοιχεῖα, ὅπως τὰ ἐνοίκια καὶ οἱ τύποι ἐνοικιαστηρίων. Καὶ θὰ ἦταν παράλειψη νὰ μὴ μνημονευθοῦν οἱ ὑπολογισμοὶ πού ἔχει κάμει, γιὰ νὰ ἐξομοιώσει ἑτεροειδῆ μέτρα, με τὸ βάρος ἢ με τὰ δέματα ἢ με τὰ ζευγάρια. Ἡ κυρία Κατσιαρδῆ ἀναπλήρωσε ἓνα μέρος τῶν ποσοτικῶν ἐλλείψεων πού ἐνέχουν τὰ ἀρχεῖα στεινὰ με πληροφορίες ποιοτικῶν περιεχομένου, τὶς ὁποῖες ἀξιοποιεῖ στὸ ἀφηγηματικὸ μέρος τοῦ βιβλίου της. Χάρη σὲ τέτοιες πληροφορίες παρακολουθεῖ τὴ διακίνηση τῶν ἐμπορευμάτων ἀνάμεσα στοὺς ἀκράτους σταθμούς τῶν πλοίων ἀλλὰ καὶ πέραν αὐτῶν.

Τὸ βιβλίο κατανέμεται σὲ δύο μέρη. Τὸ πρῶτο, με τίτλο τὸ «Πρόβλημα», ἐκθέτει σὲ ἓνα κεφάλαιο τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῶν ἐμποροπανηγύρεων καὶ σὲ ἄλλο κεφάλαιο τὴν ἱστορία τῆς Senigallia καὶ τῆς ἐμποροπανηγύρεως της. Τὸ δεύτερο μέρος με τίτλο «Οἱ Ἕλληνες στὴν ἐμποροπανήγυρη τῆς Senigallia», ἔχει ἐπίσης δύο κεφάλαια, τὸ καθένα με ἐνδεικτικὸ τίτλο: Κεφ. Α' «Οἱ ἔμποροι - τὰ πλοῖα - τὰ ἐμπορεύματα». Κεφ. Β' «Ἐνα καίριο εἶδος: τὰ ὑφάσματα...» Ὅρισμένα εἰδικότερα θέματα διαφωτίζονται σὲ παραρτήματα.

Συνοψίζω τὰ συμπεράσματα τοῦ βιβλίου. Ἡ Senigallia κατεῖχε εὐνοϊκὴ θέση στὸ δίκτυο τῶν ἐπικοινωνιῶν μέσα στὴν Ἀδριατικὴ. Τὸ παπικὸ κράτος ἔδωσε στὴν ἐκεῖ ἐμποροπανήγυρη ἐλεύθερο καθεστῶς καὶ προστασία τῶν προσώπων ποὺ σύχναζαν σὲ αὐτό. Ἡ περίοδος τῆς ἀκμῆς της, τὸν 18ο αἰώνα, συμπίπτει μὲ τὴν ἐλληνικὴ συμμετοχὴ. Προηγήθησαν οἱ Ἑπτανήσιοι, ἀκολούθησαν Μεσολογγίτες, Πατρινοί, Αἰγαιοπελαγίτες. Ἐπίσης Ἕλληνες ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα καὶ τὸ Ἀργυρόκαστρο κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους. Ἀλλὰ καὶ πλοῖα γαλλικά, ναπολιτάνικα ἢ ραγουζέικα ἔφεραν ἐμπορεύματα ἀπὸ τὴ Σμύρνη γιὰ λογαριασμὸ Ἑλλήνων ἐμπόρων. Τὸ μέγεθος τῆς ἐλληνικῆς συμμετοχῆς ἐκφράζεται διὰ μέσου ἀριθμῶν, ἀνακλᾶται ὅμως καὶ σὲ γραπτὲς μαρτυρίες τῆς ἐποχῆς, ἀκόμη καὶ σὲ λογοτεχνικὰ κείμενα. (Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πανήγυρης οἱ Ἕλληνες νοίκιαζαν καταστήματα σὲ ὀρισμένες πάντα θέσεις. Ἔτσι ἔμειναν τὰ ὀνόματα: *Strada dei Greci* καὶ *Quartiere de' Greci o Levantini*. Καὶ ἄλλοι δρόμοι τῆς πόλης ἔφεραν χαρακτηριστικὰ ὀνόματα: *di Cipro, di Candia, di Corfu, di Smirne, di Salonico, di Corinto, di Samos, di Scarpanto*. Μερικὰ σώζονται. Οἱ Ἕλληνες πήγαιναν στὸ πανηγύρι ὄχι μόνον γιὰ τίς ἐκεῖ ἐμπορικὲς πράξεις, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ συνάψουν συμβόλαια, νὰ ἐξοφλήσουν χρέη. Τὸ πανηγύρι ἔκλινε πρὸς τὴ δύση του κρίση στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα γιὰ νὰ ἐκφυλισθεῖ μετὰ τὸ 1830. Οἱ Ἕλληνες ἔμποροι προσελκύνθησαν τότε ἀπὸ τὴν Ανεσνα.

*

* *

Γιάννης Καραῖς. *Οἱ θετικὲς ἐπιστῆμες στὸν ἐλληνικὸ χῶρο (15ος-19ος αἰώνας)*. Δαίδαλος / Ι. Ζαχαρόπουλος. Ἀθήνα, 1991, σελ. 359.

Ὁ συγγραφέας εἶναι ἐρευνητὴς τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν στὸ Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν.

Ὁ ἐλληνικὸς χῶρος δὲν εἶχε στὸ διάστημα ποὺ καλύπτει ἡ ἔρευνα τοῦ κ. Καραῖ πανεπιστήμια καὶ ἐργαστήρια ὅπου νὰ καλλιεργοῦνται παραγωγικὰ οἱ θετικὲς ἐπιστῆμες. Ὅμως οἱ Ἕλληνες ἐνδιαφέρονταν γιὰ αὐτές, καθὼς καὶ γιὰ τὰ μαθηματικὰ. Αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον ἐκδηλωνόταν σὲ δύο ἐπίπεδα. Στὸ ἐπίπεδο τῆς λογιουσύνης, ὅπου ἐντασσόταν στὴ γενικὴ καλλιέργεια καὶ συνάπτονταν ἰδεολογικὲς κινήσεις καὶ ὅπου συχνὰ βρισκόμε τὰ μαθηματικὰ καὶ τίς ἐπιστῆμες στενὰ συνδεδεμένες μὲ τὴ φιλοσοφία. Καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐκπαίδευσης, σχολικῆς καὶ ἐξωσχολικῆς, ὅπου τὰ μαθηματικὰ, ἡ φυσικὴ, ἡ χημεία, ἡ ζωολογία, ἡ γεωγραφία εἶναι «μαθήματα».

Αὐτὴ ἡ κατάσταση πραγμάτων ἀνακλᾶται ὄχι μόνον στὸ κείμενο τοῦ βιβλίου,

ἀλλὰ καὶ στὴ δομὴ του, καθὼς καὶ στοὺς χαρακτηριστικούς τίτλους τῶν μερῶν καὶ τῶν κεφαλαίων του. Τὸ πρῶτο μέρος τιτλοφορεῖται («Τὸ παιδευτικὸ ὑπόβαθρο καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψη»), ἐνῶ τὰ κεφάλαιά του ἀντιστοιχοῦν σὲ περιόδους ἱστορικῆς ἐξέλιξης: προετοιμασία, αἰώνας μετάβασης, ἀφύπνιση καὶ διάδοση τῶν γραμμάτων. Τὸ δεύτερο μέρος ὀνομάζεται «Ἡ Ἐπιστημονικὴ - Φιλοσοφικὴ Σκέψη» καὶ οἱ τίτλοι τῶν τριῶν κεφαλαίων του εἶναι: Τοῦ πρῶτου «Τὰ ἔθρια τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ φιλοσοφικῆς σκέψης», τοῦ δεύτερου «Διαπιστώσεις καὶ ἐκτιμήσεις» καὶ τοῦ τρίτου «Οἱ ἐπιστῆμες». Σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο κεφάλαιο ἐγγίζουμε τὶς ἐπιστῆμες, καὶ δὴ κατὰ σειρά (α) τὰ μαθηματικά, (β) τὶς ἐπιστῆμες τῆς φύσης (φυσικὴ, χημεία, γεωγραφία), (γ) τὶς ἐπιστῆμες τῆς ζωῆς. Μιὰ χωριστὴ ὑποδιαίρεσηπραγματεύεται τὰ ἔργα γενικῶν ἐγκυκλοπαιδικῶν γνώσεων.

Τὸ ἔργο τοῦ κ. Καρᾶ ἐδράζεται σὲ ἄμεσα δεδομένα πού ὁ ἴδιος ἀντλήσε ἀπὸ ἐντυπα καὶ χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα ἀναζήτησε σὲ πολλὰς βιβλιοθήκες, ἑλληνικὰς καὶ ξένες. Ὁ ἀριθμὸς τῶν χειρογράφων πού γνώρισε, 2319, εἶναι χαρακτηριστικὸς γιὰ τὴν ἐπιμέλεια τῆς συλλεκτικῆς δουλειᾶς του. Οἱ γνώσεις καὶ οἱ ἱκανότητες πού χρειάσθηκαν γιὰ νὰ ἀποτελεσθεῖ ἡ σύνθεσις πού ἔχουμε μπροστὰ μας δὲν προσφέρονται σὲ ποσοτικὴ ἀποτίμησις.

Τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ τοῦ πλούσιου σὲ πληροφορίες καὶ ἰδέες βιβλίου μπορεῖ νὰ συνοψισθεῖ σὲ διάφορους βαθμούς. Γιὰ τούτη τὴ σύντομη παρουσίαση εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ περιορισθῶ στὸ ἐλάχιστον. Ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα οἱ Ἕλληνες ἀνωτέρας παιδείας μελετοῦσαν ἔργα ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ Βυζαντινῶν. Πίνακες τοῦ βιβλίου, σελ. 163 κέξ., συνοψίζουν τὴν κατάστασις κατὰ γνωστικούς κλάδους. Ἐκεῖ μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων καὶ τοὺς ἀριθμούς τῶν χειρογράφων τῶν ἔργων τους κατὰ αἰῶνες. Γιὰ διδακτικούς σκοποὺς χρησιμοποιοῦνταν ἔργα τῆς ἐποχῆς, τὰ ὁποῖα ἀπλούστευαν τὶς ἀρχαῖες καὶ τὶς βυζαντινὰς αὐθεντίας ὡς πρὸς τὴν ὕλην, τὰ νοήματα καὶ τὴ γλώσσα. Ἀπὸ τὸν 18ον αἰῶνα ἐμφανίσθηκαν μεταφράσεις ἢ ἑρμηνείαι ξένων ἔργων. Οἱ ἀριθμοὶ τῶν Ἑλλήνων μεταφραστῶν ἢ ἑρμηνιστῶν καὶ τῶν ἔργων τους πού καταγράφει ὁ κ. Καρᾶς (σελ. 173 κέξ.) εἶναι: γιὰ τὰ μαθηματικά 28 συγγραφεῖς, 39 ἔργα, γιὰ τὶς ἐπιστῆμες τῆς φύσης 58 συγγραφεῖς, 80 ἔργα γιὰ τὶς ἐπιστῆμες τῆς ζωῆς, 27 συγγραφεῖς, 39 ἔργα. Ὁ κ. Καρᾶς καταλογογραφεῖ ἐπίσης (σελ. 177) τοὺς ξένους ἐπιστῆμονες τῶν ὁποίων ἔργα εἴτε μεταφράσθηκαν εἴτε χρησιμοποιήθηκαν ὡς πηγές.

Πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ κυρίου Καρᾶ, παρὰ τὴν ἀναφορὰ ἐκατοντάδων ὀνομάτων συγγραφέων καὶ τίτλων ἔργων, διαβάζεται ἀνετα χάρη στὴ γλώσσα του καὶ μὲ ἐνδιαφέρον χάρη στὰ προβλήματα πού συζητεῖ καὶ στὶς ἰδέες πού ἀναπτύσσει.